

13. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексичі української мови / Відп. ред. С. П. Бевзенко. – К.: Наук. думка, 1992. – 416 с.
14. Стишов О. А. Динамічні процеси в лексико-семантичній системі та в словотворі української мови кінці ХХ ст. (на матеріалі мови засобів масової інформації): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова”/ НАН України; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К., 2003. <http://dissert.com.ua/contents/3461.html>
15. Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття: (На матеріалі мови засобів масової інформації). – 2-ге вид., переробл. – К.: Пугач, 2005. – 388 с.
16. Струганець Л. В. Динаміка лексичних норм в українській лексикографії ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова”/ Л. В. Струганець; НАН України; Ін-т укр. мови. – К., 2002. – 36 с.
17. Струганець Л. В. Процеси актуалізації та пасивізації лексико-семантичних засобів в українській літературній мові кінця ХХ століття // Слово. Стил. Норма: Зб. наук. пр. / Відп. ред. Н. М. Сологуб. – К., 2002. – С. 53–57.
18. Ткаченко О. Б. Українська мова і мовне життя світу. – К., 2004. – С. 215.
19. Тодор О. Г. Явища семантичної трансформації та стилістичної транспозиції в українській мові 90-х рр. ХХ століття // Наукові записки. – 2003. – Т. 22. – Ч. 1. – С. 13–16.
20. Шевельов Ю. У довгій черзі: проблеми реабілітації // Київ. – 1991. – № 12. – С. 72–76.

СЛОВНИКИ ГРАМАТИЧНИХ ФОРМ

© Ніна Лозова, 2010

Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 811.161.2.373.374

У статті розглянуто можливість створення словників окремих граматичних форм, їхня актуальність, насамперед для шкільної аудиторії, і проблеми, які розв'язують такі словники. Наголошено на питаннях, які виникають у мовця під час користування великими орфографічними словниками. Запропоновано два види граматичних словників.

Ключові слова: граматичні форми, варіанти відмінкових закінчень, визначення роду іменників.

In article possibility of creation of dictionaries of separate grammatical forms, an urgency of dictionaries for the user, first of all school audience is considered. Problems which solve similar dictionaries are specified. The accent on the questions arising at speaking at using by the big spelling dictionaries becomes. It is offered two kinds of grammatical dictionaries.

Keywords: grammatical forms, variants of case inflections, definition of a sort of nouns.

Наявні орфографічні словники покликані відповідати на безліч питань одночасно: про написання слова у вихідній формі, про закінчення під час зміни певних частин мови, про наголошення слова тощо. Існує усталений порядок наведення форм закінчень у таких словниках. Однак не завжди форми подано послідовно (наприклад, лише при деяких іменниках є кличний відмінок, хоча, як ми знаємо, його утворення на практиці спричиняє чимало проблем). До того ж дуже часто для пересічного читача, а тим більше дитини, складно буває визначити, яке саме закінчення з можливих слід обрати, спираючись на певне правило правопису.

Ще однією проблемою є непослідовність утворення форм закінчень (винятки або варіанти), якій було присвячено ряд словників, зокрема й в українській лексикографії (напр., “Словник труднощів української мови” за ред. С. Я. Єрмоленко [8]). Словники такого типу дуже потрібні читачеві.

Дещо іншим є словник, присвячений конкретному закінченню й формам його реалізації. Чимало випадків відхилення від норми стає на заваді чіткому поділу іменників за розрядами. Цим умотивована потреба в таких довідкових виданнях, як, наприклад, словник-довідник “Дзвона чи дзвону, або -а (-я) чи -у (-ю) в родовому відмінку?”, виданий “Науковою думкою” у 2006 р. [3].

Вибір закінчення родового відмінка однини іменників чоловічого роду на приголосний є досить-таки наболілим питанням для багатьох авторів і просто мовців, головним боєм редакторів, змушених ще і ще раз перевіряти за словниками, які часом дають протилежні рекомендації, та правити помилково написане закінчення.

Суть проблеми насамперед полягає в складності, заплутаності, певній розмитості викладу орфографічної норми в чинному Українському правописі, де численні винятки з правил ілюструються переважно кількома прикладами без коментарів. Крім того, досить значній частині слів притаманні варіанти закінчень родового відмінка, як нормативні (напр.: *алмаз, акт, апарат, блок, буряк, вал, елемент, інструмент, камінь, клин, пояс, рахунок, соняшник, термін, фактор* тощо в різних значеннях мають закінчення -а, або -у), так і неправомірні, помилкові, що справляє враження довільності вживання слова в тій чи іншій відмінковій формі.

Перша спроба видати словничок виявила потребу в цих виданнях. По-перше, таким чином людина звертається до словника певної спрямованості. По-друге, це дає можливість досить легко вирішити потрібну проблему. І, нарешті, такі словники можуть дати уявлення про відхилення від норми під час утворення певних відмінкових форм. Отже, словники можуть бути корисними й досліднику мови.

Короткий словничок має на меті полегшити пошук правильної відповіді, дати стислі узагальнені рекомендації, зберегти час редактора, “подовжити життя” підручних великих орфографічних словників, до яких найчастіше звертаються саме щодо таких закінчень. Тому наступною спробою стали невеличкі словники, присвячені окремим питанням відмінювання іменників (“Матеріали словника невідмінюваних іменників” [5]; “Множинні іменники в сучасній українській мові” [6]; “Складності у визначенні роду іменників” [7]).

Ці словнички були покликані дати відповідь на складні питання, що постають перед мовцями під час оформлення іменника в письмовій чи усній мові. Це стосується як визначення роду іменників, відмінкових закінчень та відмінювання, так і поєднання іменників із числівниками.

Певну непослідовність спостерігаємо у закінченнях іменників чоловічого роду на приголосний в родовому відмінку однини. Деякі норми не деталізовано в чинному правописі. Зокрема це стосується форми кличного відмінка іменників. Водночас в орфографічних словниках закінчення кличного відмінка подано лише для незначної

кількості слів. Не завжди на практиці відповідає прийнятим правилам також рід деяких невідмінюваних іменників.

Творення кличного відмінка багатьох іменників становить певні труднощі. Зокрема, іменники II відміни чоловічого роду однини на **-ець** відзначаються паралелізмом форм на **-цю** і **-че** (*вихова́нцю* і *вихова́нче*, *ласка́вцю* і *ласка́вче*, *поку́пцю* і *поку́пче*), що не є свідченням ненормативності. До того ж, саме ці відмінкові форми як правило наводять вибірково. Тому такі словники можуть стати в пригоді досить широким колам користувачів.

Відмінювання іменників чоловічого роду, що у вихідній формі закінчуються на **-р**, становить певні труднощі через те, що такі іменники входять до різних груп II відміни, а отже – різняться відмінковими закінченнями.

Через неможливість визначити рід, а отже, відміну множинного іменника виникають сумніви в правильності відмінювання. Тому відмінювання таких слів теж становить певні труднощі.

Ті іменники, для яких можливе вживання паралельних форм у певних відмінках, теж можуть стати об'єктом словника. Варіанти стосуються як того самого значення, так і омоніма або різних значень.

Існують поодинокі випадки, коли слово має парадигму різного роду (*туш, і, ор. шию* (фарба) і *у, ор. ем* (музичне привітання) – через омонімію або *харч, у, ор. ем, ч. і і, ор. чю, ж.* – як варіант того самого значення).

Варіанти у відмінкових формах часто притаманні множинним іменникам (напр., *ворота, д. ротам і ротям, ор. рітьми і ротами, м (на) ротах і ротях; гроші, ор. грішма і грошима*).

Ще однією проблемою є визначення роду невідмінюваних іменників.

Слід відзначити, що відповідний розділ “Українського правопису” (§ 100.2) не виділяє серед невідмінюваних іменників таких розрядів, як слова іншомовного походження, у яких закінченню **-а** передують приголосний (*бра, мудра, альпака* тощо), іменники на **-и**, складні слова – за походженням субстантивовані словосполучення, а також загальні іменники іншомовного походження на приголосний.

Складність полягає у визначенні роду цих іменників і, відповідно, узгодженні їх з іншими словами в реченні. Традиційно вважають, що незмінювані назви тварин належать переважно до чоловічого роду (*боа́, лорі́, поні́*), окрім тих випадків, коли бажано підкреслити стать (*дбайлива шимпанзе всюди супроводжує своє маля*). Рід літерних аббревіатур відповідає родові опорного слова складного найменування (*ЕОМ* – жіночого, бо опорне слово – машина, *КНЛУ* – чоловічого, оскільки опорне слово – університет).

Проте на практиці картина дещо ускладнюється. Так, різні географічні об'єкти часом мають одну й ту саму назву. Залежно від родової назви в них змінюється й рід. Так, *Гаїті* жіночого роду, коли йдеться про державу, і чоловічого, коли мова йде про острів. Аналогічно *Міссурі*, *ж.* (*річка*) і *ч.* (*штат*).

У частини назв тварин зафіксовано жіночий рід, пов'язаний з їх родовою назвою (*івасі́* – риба, *цеце́* – муха тощо), деякі мають обидва роди – чоловічий і жіночий, що визначається або їх безпосередньою родовою назвою – гіпонімом: *альпакá* (лама), *гну* (антилопа), *рамбульé* (вівця), або потребою підкреслити стать тварини в кожному конкретному випадку: *зебу́, кенгуру́, окапі́*. Але в більшості випадків коливання у визначенні роду не пов'язані зі статтю тварини.

Незмінні загальні слова – назви неістот як правило мають середній рід. Проте у деяких з таких назв рід визначається родовою назвою: *промі́ле, ж.* (частка); *дум-ду́м, ж.* (куля), *сала́мі, ж.* (ковбаса). Часто рід запозиченого невідмінюваного іменника зумовлено родом його українського відповідника – змінюваного іменника чи словосполучення з іменником: *карт-бля́ни, ч.* (чистий бланк), *ліміте́д, ж.* (обмежена відповідальність) або визначається формальними ознаками, характерними для відповідних змінюваних іменників: *бефстро́ганов, ч.* (пор. *схов, шов*), *му́дра, ж.* (пор. *ковдра, селéра*), *Гельсінкі́, мн.* (пор. *лебеді, умі́льці*).

Ще одна проблема – так звані слова спільного роду – переважно емоційно забарвлені лексеми з флексією *-а, -я* в початковій формі – називному відмінку однини. Вони характеризують істот за певною, переважно негативною, ознакою і належать до сфери розмовної мови. Ці іменники можуть мати й чоловічий, і жіночий рід (*зуля́ка, нерба́, пла́кса, п'яни́ця* і т. ін.), а

який саме можна визначити лише за контекстом. Окремо виділяються стилістично нейтральні іменники спільного роду – назви за професією, родом занять, соціальним станом тощо (*листоноша, рибалка, сирота, сусіда*). Серед них привертають увагу формально близькі до цієї групи імена, що не мають жіночого роду, оскільки такий фах або таке становище притаманне лише чоловікам: *воєвода, магараджа, старшина, тесля* та ін.

Рід може варіювати в різних значеннях багатозначного слова. Так, слово *дружина* має жіночий рід в значеннях 'одружена жінка' 'збройний загін' і 'добровільне об'єднання', а в значенні 'одружений чоловік' воно виступає в чоловічому роді.

Дослідники називають такі іменники спільного роду на *-а, -я* граматичними омонімами (І. Р. Вихованець [2]), а також фемінативами (О. К. Безпояско [1]), фемінізмами (А. П. Загнітко [4]), оскільки структурно вони марковані граматичним жіночим родом. Форма наведених іменників настільки тяжіє над семантикою, що інколи (переважно в мовленні), навіть коли йдеться про особу чоловічої статі, вони узгоджуються за зразком іменників жіночого роду: зустрічаємо й нормативне *Зачепить конем базарного роззяву (І. Ле)*, і розмовне *Така роззява мій Юхим (М. Кропивницький)*. Варто зазначити, що в уявленні мовця такі іменники в першу чергу сприймаються як належні до жіночого роду, так само, як іменники на *-о, -е* – до середнього.

Є також невелика група слів, яким у сучасній українській мові властиві два роди, а оскільки вони належать до різних відмін, то й парадигми їхні різняться.

Українській мові притаманне таке явище, як паралельні форми іменників. Тобто виникають пари – варіанти того самого слова – з різними родовими флексіями. Це слова на позначення неістот (*ворс, ч. і ворса, ж., зал, ч. і зала, ж., кахель, ч. і кахля, ж., Одер, ч. і Одра, ж.*) та істот (*жираф, ч. і жирафа, ж., лангуст, ч. і лангуста, ж.*). Тут ідеться як про іменники, що не відрізняються один від одного за семантикою, так і про відмінні за значенням, такі як *хід* і *хода́* або *за́дум* і *заду́ма*. Нерідко в парі бере участь іменник спільного роду (*бідака, ч. і ж. і бідак, ч.; сусіда, ч. і ж. і сусід, ч.*).

Хитання щодо роду спостерігаємо також в абrevіатурах. За загальної тенденції до визначення роду абrevіатури відповідно до

родової належності опорного слова зустрічаємо чимало випадків недотримання цього принципу. Тобто, ініціальні абревіатури **НОП** (наукова організація праці), **ООН** (Організація Об'єднаних Націй), **ГЕС** (гідроелектростанція) мають належати до жіночого роду, але нерідко вживаються й у чоловічому, що пов'язано з формальними ознаками – закінченням на приголосний.

Велика кількість помилок виникає під час узгодження числівника з іменником. Ця проблема теж має право стати темою словників або довідників.

Можливість швидко знайти відповідь на конкретне питання, яке постало перед мовцем, не лише стосовно певного слова, а й щодо всього комплексу іменників певного ряду, дає можливість дослідити спосіб творення окремих форм іменників, а за потреби – унаочнити ці способи творення під час навчання.

Розглянуто лише окремі проблеми однієї частини мови. Саме вони стали темою роботи “Грамматичний довідник. Іменник”, яку незабаром має бути видано. Але такі питання виникають і щодо інших частин мови (особливо щодо дієслова).

Пропонуємо два види таких словничків. Перший: кожному словничкові передують загальні правила визначення роду або творення певної форми відповідно до чинного правопису. Потім має бути подано слова, розташовані в алфавітному порядку. Другий: слова, розташовані за певними тематичними групами – граматичними (відміна, рід, число, група) або семантичними (людина тварина, нежива істота, назва спортивної гри, танець) ознаками. Можливо, варто поєднати обидва підходи в один, що дасть можливість активніше використовувати такі словнички.

Література

1. Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз). – К.: Наук. думка, 1991.
2. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988.
3. Дзвона чи дзвону? або -А (-Я) чи -У (-Ю) в родовому відмінку: Словник-довідник / Н. Є. Лозова, В. Б. Фридрак. – К.: Наук. думка, 2007.
4. Загнітко А. П. Категорія роду в системі граматичних категорій іменника // Мовознавство. – 1987. – № 3. – С. 62–67.

5. Лозова Н. Є. Матеріали словника невідмінюваних іменників // Лексикографічний бюлетень: Зб. наук. праць. – 2006. – № 14. – С. 162–180.
6. Лозова Н. Є. Множинні іменники в сучасній українській мові (словник) // Лексикографічний бюлетень: Зб. наук. праць. – 2007. – № 15. – С. 127–134.
7. Лозова Н. Є. Складності у визначенні роду іменників (словник) // Лексикографічний бюлетень: Зб. наук. праць. – 2007. – № 15. – С. 134–144.
8. Словник труднощів української мови / за ред. С. Я. Єрмоленко – К.: Рад. школа, 1989.

ОСОБЛИВОСТІ ПАРАДИГМИ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ ПІДГРУПИ “ЖИТЛО ЛЮДИНИ”

© Світлана Лутава, 2010

Інститут української мови (Київ)

УДК 811.161.2.373

У статті проаналізовано лексико-семантичну структуру локусів на позначення житла людини в сучасній українській мові; на основі парадигматичних семантичних зв'язків з'ясовано специфіку її організації, диференціації на ядерну та периферійну частини, встановлено домінантні семантичні ознаки.

Ключові слова: лексична семантика, локус, лексико-семантична група

In this article the lexico-semantic structure of locuses-nominations of the dwellings in the modern Ukrainian language is analysed; peculiarity of its organization is found out; its centre and distance phenomenon is distinguished; its principal semantics is determined.

Keywords: lexical semantics, locus, lexical semantic group

Простір є дуже важливим для життя кожної людини. Він оточує, вміщує, захищає її. Уявлення про нього упродовж існування та розвитку ввібрало всі можливі результати мисленнєвого та почуттєвого пізнання світу. Це уявлення дуже архаїчне. Так само давніми є спроби людини побудувати штучний індивідуальний